

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

VARÁZSLAT EGY KÖZÉPKORI FALUSI TEMPLOMUNKBAN

JEGYZETEK A MAGYARSZENTPÁLI PILLÉRFŐ NÉPRAJZÁHOZ

ÍRTA
LÁSZLÓ GYULA

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS A KIADÁSÉRT SZABÓ T. ATTILA FELEL

MINERVA R.-T. KOLOZSVÁR. No. 90. FSOC JUD. CLUJ 11536. — FEL. VEZ.: KISS M. IGAZGATÓ

Műveltségünk múltbeli színeváltozásainak természetét főképen azoknak az adathalmazoknak gondos rendezése értelmezi, amelyekben két erő torzszalkodik. A régi és új életforma s világkép egymásnak torlódása az eszmélés és magatartás rejtett mélységeit is felkavarja. Dús történeti anyagtömegben elemezhetünk ilyen jelenséget a népvándorlás korának végén, a javaközépkor Kelet-Európájában, amikor az államvallássá váló kereszténység lassan felmorzsolja a társadalomban és a lelkekben a régi világ erőit. Nálunk magyaroknál ez a színjáték együtemű és egyértelmű életformaváltásunkkal: nagy állattenyésztő, félnomád honfoglalóinkból ekkor alakul ki földműves népünk. Régi rendünk és világképünk az élettani alkalmazkodás törvényeit példázva, szívósan küzd megmaradásáért: eleinte csak felszíne alakul át az államhatalom és a hittérítők szelíd vagy erőszakos nyomására. Ám a régi hitvilág tartalmát csak az élet mindennapjának megváltozása tudta elmosni, kezdetben szinte maradéktalanul átsugárzott az új hitbe. Alakjai ismét életre keltek az új isteni személyekben vagy pedig a pokol dúsképzetű tartományainak rémeiként ígérték népünk életét. Rejteztek a bibliai szöveg sok népi szóképet és hagyományt őrző soraiban, lappangtak a helyi mondákban és regékben, tudós gyógyítók tudásában, az örök szerelem praktikáiban, az ördögi kísértések számolhatatlan változataiban.¹ Ne felejtsük el azt sem, hogy a népi egyházakban, a falvak népénél, a középkor kereszténysége korántsem volt az a kristálytisza szellemi egyház, amilyenek a kor megvilágosodott tanítómestereinek tanításaiban tükröződik. Nemcsak a hit volt erjedésben, hanem a jámbor papok lelkében ott bujdokoltak a babonás hiedelmek, hiszen legtöbbje a — lényegében még óhitű — falu gyermeke volt. A korábban meg-

¹ Vö. Kálmány Lajos dolgozatait, főként: Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya: Ért. a nyelv és szépt. köréből. XII. 9. Bp., 1883; továbbá tölem Honfoglaló magyar nép élete. Bp., 1944. 396 (a továbbiakban HMN-nek rövidítem). Itt jegyzem meg, hogy jegyzeteim javarészt a háború elsodorta s így utalásaim egyrésztben — emlékképre utalva — nem mindenütt tudom a teljes pontosságú idézésrendet követni.

keresztelkedett szlávoktól hozzánk szivárgó hitelemek duzzadtak a népi emlékezéstől. Szókincsünk példaszerűen mutatja,² hogy e szláv népi félkereszténység sokkal mélyebbre eresztette gyökereit magyarságunkban, mint a Nyugat klastromaiban s főiskoláin nevelkedett térítők tanítása.

Az a pillérfő, amelyet alább tárgyalok, fogalmazásában ügyetlen, faragásában durva, művészeti emlékek jelentéktelen. Ezt a kezdetleges kőfaragó munkát az teszi mégis becsessé, hogy benne középkori falusi kereszténységünk s óbabonáink világiának szövedékét szemlélhetjük. Kemény köve a multat vizsgáló ember számára a két világ közti szívós küzdelem egyik igen értékes emlékét őrizte meg.

*

A kolozsmegyei Magyarszentpál árpádkori templomromjaiból való pillérfőt (I—II. tábla) KELEMEN LAJOS gondossága mentette meg az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak. Fogadja ezeket a lapszéli jegyzeteket, amelyekkel e pillérfő értelmezéséhez hozzá szeretnék járulni, eredményekben gazdag s önzetlen kutató-éltének szánt szerény hódolatként.

A faragványt a szakirodalomban ENTZ GÉZA ismertette a mult esztendőben,³ közölte pontos méreteit s lelkiismeretes leírását, megállapította helyét az árpádkori erdélyi magyar egyházművészetben és faragásának idejét a XIII. század közepetájára határozta meg. Művészettörténeti megállapításaihoz csupán néhány — azóta talált — kiegészítő adattal járulok hozzá, annál nagyobb figyelemmel vizsgálván a pillérfő emberi mondanivalóját. Ennek megfejtéséről ENTZ közölte volt, — akkor még készülőfélben levő — dolgozatom rövid summáját. Az ott sűrített eredmények azóta kissé módosultak.

A kőfaragó a pillér fejére meztelen nőszemélyt faragott, amint mélyen lehajolva balkarjára támaszkodik s a nézők felé fordított hatalmas tomporát jobbkezevel még szét is húzva mutogatja. Feje letörött, valószínűleg kiállhatott a fejezet tömbjéből. Háta mögé két hal közé fogott életfát faragott ki a szobrászmester, sejthetőleg az oltáriszentség képeként. A nő mozdulatához hasonlót árpádkori kőfaragóemlékeink közt egyet sem találtunk ezideig s tőlünk nyugatra is ritkán akad párja. Van ugyan egy dombormű, amelyik első pillanatra azonosnak látszik vele, de tartalmi vizsgálata meg-

² Kniezsa István, Magyar-szláv nyelvi érintkezések. A magyarság és a szlávok (szerk. Szekfü Gyula) Bp., 1942. 176.

³ Entz Géza, Kolozsvár környéki kőfaragó műhely a XIII. században: Az ETI. Évkönyve 1943/II. 41 kk. és kny. Kvár, 1946. 7—9, I—II. t.

győz arról, hogy nincsen sok közülük egymáshoz: az autuni Saint-Lazare régi kapuzatán hasonló mozdulattal kúszik a dús növényzet közt Éva mezítelen alakja, hátranyújtott kezével a bűn almája után kapva.⁴ Az emlék a XII. század közepéről keltezhető. Pontosan megtaláljuk azonban a magyarszentpáli asszony szégyentelen mozdulatát a freiburgi Münster egyik XIII. század-végi vízköpőjén (II. tábla 2). A párkány szélébe kapaszkodván vigyorogva tekint alá, hátulját mutatva a nagyvilágnak s ágyékán keresztül furt csatornán ontja a tető esővizét az utca népére.⁵ Hasonló mozdulattal mutatja tomporát a troyesi székesegyház párkányára faragott ördög.⁶ A középkor egyházművészete nem szűkülöködik ennél különb fajtalanságokban sem,⁷ néhányat alább szükség szerint meg kell említenem. A freiburgi vízköpőt tekintve, nagyon valószínűnek gondolom, hogy a magyarszentpáli nő is a nézők felé fordította arcát, hiszen mellkasa, — emlőit mutogatván — a nézőkkel szembeesavarodik s így tekintete is alig képzelhető el másként. A pillérfő, — amit a művészettörténeti meggondolásból kiderült, — minden bizonnyal a szentély diadalívének egyik pillérét koronázta. Az alábbiakból pedig nyilvánvalóvá válik az, hogy tomporát nem az oltár, hanem a hívők felé fordította, s így helye csakis a baloldali ívtorkolatnál lehetett. A vele egykorú díszítőszokásokat ismerve, elég valószínű az is, hogy durva faragását vékony és kifestett habarcsréteg borította.⁸ Színezett, síma teste mégcsak kirívóbbá tehetné becsutelt mozdulatát.

Vessük fel a kérdést: hogyan tűrhette az egyház és a hívő nép, hogy a templom legszembetűnőbb helyére, a szentély diadalívére, az oltáriszentség közvetlen szomszédságába ilyen pokoli fintort, ilyen riasztó szemérmertlenséget faragjanak? Alapos a gyanunk, hogy ez a kérdés ilyenképen fel sem merülhetett a középkori gondolkodásban, s azt, amiben a mi, átszellemült templomi áhítathoz

⁴ L. Réau, *L'art religieux du moyen-âge*. Paris, é. n. 8. kép.

⁵ W. Michel, *Das Teufelische und Grotteske in der Kunst*. München, 1911. 6. kép után.

⁶ Musée des sculptores comparées de Trocadero. Paris, é. n. 179. Nem sorolom ide a zürichi Grossmünster XII—XIII. század fordulójáról való faragványát, bár mozdulata hasonló, de társai kóklerek kicsavart testét ábrázolják [H. Hoffman, *Das Grossmünster in Zürich*. II. Zürich, 1938. XXII. t. 6. u. o. VIII. t.1].

⁷ E. Fuchs, «Geschichte der erotischen Kunst im Mittelalter» című műve ad gazdag képanyagot a minket érdeklő tárgykörből. Egyike azoknak a műveknek, amelyeket régebben áttanulmányoztam, de dolgozatom megírásakor sehol sem tudtam felkutatni.

⁸ Vö. például a magyarszentpáli pillérfővel részben egykorú esztergomi királyi kápolna festett faragványait. A külföldi rokon karú faragványokon is sokhelyen maradt festésnyom.

szokott voltunk, ocsmányságot lát, akkoriban másként ítélték meg. Ha a középkori ember világképét figyelő műveket olvasunk, sejtésünk bizonyossággá válik: életszemléletük, erkölcsük és hiedelemviláguk merőben más volt, mint a miénk.

A hatalmas és tisztaságot sugalló hittudományi művek székesegyházainak árnyékában élő középkori lélek tele volt rettegéssel, szellemi és testi kínok s kicsapongások gyötörték mindennapját. A viaszbábukkal való rontás hite, amely a népnél még ma is világszerte él, akkoriban még az egyház főembereit is sötét sejtésekkel kísértette. 1317-ben a második avignoni pápát, XXII. Jánost s néhány biborosát akarták gonosz ellenfeleik ilyenmódon megrontani. A pápa így emlékezik meg a sátáni kísérletről: „Viaszbábukat készítettek, neveinket adván nekik, hogy képmásainkat keresztül szűrve életünket elemésszék. De a Teremtő megőrzött minket s kezünkbe juttatott hármat ördögi szobrocskáinkból”.⁹ Ezt a rémületet gyűrte le később, páratlan vakmerőséggel VI. Fülöp francia király amikor a megrontására szánt viaszbábút maga vetette a tűzbe, szavaival szólván: „Meg akarom látni, hogy vajjon a sátán hatalmasabb-e és megsemmisíthet-e engemet, vagy az Úristen, aki megmenti életemet”.¹⁰ A mennyei hatalmakat s a szentek sokaságát gyakorta gyalázták. A XIII. és XIV. században az istenkáromlás s a mocskosszájú káromkodás olyan járványszerűen terjedt, hogy az egyház a vétkesek ajakát leváogatja s nyelvét kitépeti, hogy valamiképen gátat vessen a szentségek beszennyezésének.¹¹ Nálunk is sokat és ocsmányul káromkodhattak az emberek, I. Endre 1047-ből való tilalma s a XIII. századból való felsőmagyarországi intézkedések szigorúan büntetik azt, aki: „Istent, isteni anyját, a szenteket káromolja, vagy a kereszténység szentségei felől gonoszul beszél”.¹²

A sátánt idéző, szentséget szennyező, testet dicsőítő régi hit nem torpant meg a templom kapujánál sem. Nálunk kevés és ha-

⁹ J. Regnaut, *La sorcellerie*. Paris, 1936. 94.

¹⁰ J. Huizinga, *Herbst des Mittelalters*. München, 1938. 358

¹¹ I. h. 132.

¹² Vö. Makoldy Sándor, A káromkodás elterjedése és büntetése hazánkban 1850-ig: *Ethn.* XXXIII, 125—126. — Úgy vélem, hogy a káromkodás szokásai, vagyis az istenség megszidása, szóval megtaposása a dolgok nem sikerülte esetében, az ember és istene viszonyának igen régi időből való maradéka. Régebben a kettő egyenrangú félként lépett alkura, s ennek megtartása mindkettőnek kötelessége volt (vö. az ó- és új s z ö v e t s é g kifejezésben is). A régi finnugor hitvilágot is ez az ősemberi magatartás jellemzi, s az istenszobor megtaposása és megverése nem csak szóval történt, hanem kézzelfogható módon, a magyar nyelv is örzi még emlékét e kornak [vö. Mészöly Gedeon: Áldó az ágyú, alku az áldozás, áldozat az alkonyat. *Kny. Nép és Nyelv* III, 16 kk.].

lovány utalásból — főként későbbi korokból tudunk meg egyet s mást rontó hatalmáról. A nyugati források itt is bőbeszédűbbek. A testi szerelem szókincse áthatotta az egyházi nyelvet s a hit szavai beleötvöződtek a mardosó vágyakkal teli énekekbe.¹³ A mi emlékeink a kipusztított virágénekekkel belehalványodtak a multba. A középkor ütemezett szómuzsikájában épen úgy, mint templomi faragványain már rügyezik a renaissance, az emberi test szépségének dicsérete. A korai keresztény idők lélekbeforduló tekintete száműzte a templomból a meztelen emberi testet, mintegy állandó tagadásaként az ókori szellemnek, amelyben a meztelen ember arányainak nemessége az istenség bámulnivaló testéválása volt. Ám az írástudatlanok képes bibliája, a biblia pauperum falfestményeken, faragványokon és színes üvegablakokban menedékhelyet nyújtott a száműzöttnek. A bűnbeesés előtti Ádám és Éva testét nem fedhette ruha, Noé és Jónás, az utolsó ítélet üdvözlőjei és kárhózzattjai csak anyaszült meztelenül eleveníthették meg az Írás szavait. A festők és kőfaragók a bizánci merev formákat megutálva, rávetették tekintetüket a természet csodálatos formajátékára. A gót székesegyházak gazdag levéldíszét faragó mester a levelek formáját s erezetük bozótját sokszor már frissen tört leveles ág bámulatában faragta kőbe. VILLARD DE HONNECOURT vázlatkönyvében néhány meztelen alak rajzáról csak úgy sugárzik az élő emberi test látomásának élménye. A székesegyházak számolhatatlan emberalakos, állati és növényi faragványát át- és átjárta az életáram.¹⁴

Úgy tetszik, hogy a templom falai sem képesek már megvédeni az oltári szentséget a testiség hullámverésétől. HUIZINGA J. a középkor alkonyáról szóló könyvében így ír erről: „A templombajárás a társas élet jelentős mozzanata volt. Templomba mennek, hogy legszebb viseletükben pompázzanak és rangban, előkelőségben, udvari formákban s udvariasságban túltegyenek egymáson... Ha egy úrfi belép, az előkelő kisasszony feláll és szájoncsókolja, még akkor is, ha történetesen a pap épen a szentséget mutatja fel s a nép térden imád. A mise alatti fecsegés s járás-kelés mindennapi dolog lehetett. Csak az erkölcs hitvallói botránkoznak még meg azon, hogy a fiatal emberek a templomot találkahelynek használják fel s szemüket legeltetik a lányokon... Még szajhák is mennek a templomba, hogy ott ismeretséget kössenek. A székesegyházban a szent ünnepekkor fajtalan képecskéket árulnak, amelyek

¹³ Huizinga, i. m. 223 kk.

¹⁴ Vö. Paul Richer, Nu dans l'art chrétien. Paris, 1929 és Henry Meige ismertetése a Presse medical 1930. évfolyama 37. számában.

a fiatalságot elzüllesztik és semmiféle papolás nem segít ezen a szörnyűségen. Többször megesik, hogy a templomot és az oltárt erkölcstelenségekkel gyalázzák meg...”¹⁵ Amit a templom zárt tere még annyira-amennyire zabolázott, az teljes kötetlenségében tombolta ki magát a zarándokoláskor, ahol kerítönök raja kísértette az áhítatot kereső lányokat, asszonyokat, fiúkat és férfiakat.¹⁶

E kor magyar mindennapi életének erkölcstörténete még megírásra vár. MAGYARI-KOSSA GYULA pompás adatgyűjteményéből,¹⁷ továbbá néhány feldolgozásból az a sejtésünk, mintha az erősebb családi kötelékben élő magyarság tisztábban élte volna középkorát. Ám szemponttévesztés lenne a keresztény erkölcs mértékével figyelni a templom körül gyűrűző életet. HUIZINGA éles szemmel ismerte fel a nyugati szokások mögött a lényegét¹⁸ és tanítása — úgy érzem — alapjában reánk is vonatkozik. „Világos, hogy mindezeket a dolgokat nem úgy érzékelték, mintha a tisztaság és illem mély és formába öltözött eszményét sértenék. Ezt a mélyenfekvő ellentmondást nem szabad úgy feloldani, hogy a megtartoztatás nemes formáit és fejlett fokát — amelyeket a középkor más területein kialakított — egyszerűen képmutatásnak tekintjük. Épen olyan kevésbé szabad úgy értelmeznünk a szégyentelenséget, mintha az az ösztönök saturnáliájának gátszakadása lenne. Még fonákabb lenne a lakodalmi szokások fajtalanosságait mint mélypontot arisztokratikus túlfinomodást magyarázni... ezek ősi dolgok. Értethetővé válnak, ha néplélektani háttérükkel szemléljük, mint az ősi művelődés phallikus jelképvilágának erejüket veszített átmeneti formáit”. Az ó és új világkép játszik tehát itt is bujócskajátékot a szokások rengetegében. A régi világ szokásait kell látnunk abban, hogy a templom, az ünnep, a házasság egybefonódott az élet megújítást célzó termékenységi szertartások maradványaival, a párzás és ölelkezés játékos és komoly formáival. E szokások formáinak nyomkövetése, messze előidőkbe vezet, tartalmuk elemzése pedig embervoltuk örökké jelenvaló feszítőerőinek munkájára vet fényt. Az állandóan teljes mivoltában megvalósulni akaró élet a pogány szokások látszólagos átkeresztelésével, valójában azonban

¹⁵ Huizinga, i. m., 228. kk. — Nálunk sem lehetett másként, ami a fecsegést és illetlen viselkedést illeti. Vö. Szent István II. 18. törvényét a mise ideje alatt a suttogók és fecsegők büntetéséről s a hozzája csatlakozó későbbi intézkedéseket.

¹⁶ Huizinga, i. m. 228 kk.

¹⁷ Magyarai-Kossa. Gyula, Magyar orvosi emlékek. Bp., 1930. I—III. köt.

¹⁸ Huizinga, i. m. 156.

nyers valóságában való szívós megőrzésével, teremtett erőinek játszóteret ott, ahol a tisztán szellemi síkra épülő keresztény életelv nem adott számára életlehetőséget.

Hogy a babonás világ mennyire áthathatta nálunk is az egyházat, arra ékes bizonyság a magyarszentpáli pillérfővel nagyjából egykorú budai zsinat egyik döntése (1272). Ebben a zsinat meghagyja a papoknak, hogy vigyázzanak, nehogy az összekelő párok nászát valaki gonosz célzattal, bűvöléssel megrontsa.¹⁹ A legszívósabban a szerelmi élet praktikái tartották magukat, sokhelyen napjainkig is. E varázslatokban a dolog, természete szerint nemző szervek váladékait és a vért tekintették a legbiztosabb hatású szernek. Se szeri, se száma a fondorlatos és szövevényes eljárásoknak. A szokások ösrengetegéből itt csupán egyet idézek, hogy a tárgyalt pillérfő szellemi környezetének élményét mélyítsem. A középkor templomjáró s jámbor hittel telített délnémet asszonyai meztelen ülepükön dagasztott kenyérrel etették meg férjüket, hogy fokozzák szerelmi vágyukat.²⁰

A keresztény mez alatt lappangó testiség babonás szokásanyagának felvillantásával nem jutottunk sokkal közelebb ugyan a magyarszentpáli pillérfő jelentésének pontosabb megértéséhez, ám mégis szükséges volt e futó szemle, hogy megsejthessük azt a valóságot, amelyben ilyen s hozzá hasonló ábrázolások foganhattak a legnagyobb szentség közvetlen közelében, sőt — amint látni fogjuk — annak védelmére.

Szerencsére a pillér faragványának megfejtésekor pontos, egykorú — sőt mintegy száz esztendővel korábbi — leírást használhattunk. Ez az adat szinte szószerint eleveníti meg és magyarázza a magyarszentpáli asszony mozdulatát. 1165-ből való, amikor Mánuel seregei Zimonyt ostromolták s II. Géza magyar védőserege már úgyszólván reménytelenül védte várát. Az ostrom leírásakor KINNAMOS bizánci krónikájában a következő részt olvashatjuk: „...akadt egy szerencsétlen nőszemély, kit dárdával felnyársaltak az ülepén. Elmondom, hogy miként esett ez meg vele. Mielőtt még (a bizánciak) a várat bevették volna, a falak ormára állva hamut szórt rájuk s ruháját szemérmetlenül felhúzván tekintetét rájuk vetette, a bizánci katonáknak megmutatva mindazt, amit egyébkor ruhája leplez. Énekelvén s magában mormolván igyekezett ezzel — a közhitnek megfelelően — a bizánciakat megigézni és varázslatával a vár bevételét meggátolni. De egy (bizánci) katona bele-

¹⁹ Magyarai-Kossa, i. m. III, 41.

²⁰ Róheim Géza, *Das Selbst: Imago VII*, 15.

döfte a szerencsétlenbe dárdáját azon a helyen, amelyet a természet az ürülék eltávolítására rendelt...”²¹

A faragvány és az egykorú babona ilyenfajta pontos egyezése, szegényes árpádkori hiedelemanyagokban, szinte rendkívüli. Úgyszólván fölöslegesnek is látszik a további magyarázat, mert Kinnamos leírásában a meztelen ülepét mutató varázslóasszony búvölésének értelmezését a kortárs mondja el. Az igézésnek ezt a módját sajátosan magyar pogánykori szokásnak vehetnők s ebben megerősítene az a néhány szertartás is, amelyet az élő magyar néphitből fegyeztek fel kutatóink.

Meztelen a vihar ellen búvölő asszony is, vagy legalább a szoknyáját felcsapja fejére. Épen ez az, amit nem szabad megtennie a göcseji asszonynak, amikor villámlik, mert ilyenkor az ördögöt kergeti Illés menyköveivel és az menedéket keres... és ha az asszony felfogja a szoknyáját, támad egy nyílás ahol az ördög bebujhat. A viselős asszony tehát, ha villámlik, kötényének egyik sarkát felhajtja és az átelleni sarokba dugja, a kötény kötésébe, hogy ilyenmódon takarja magát. Ne felejtsük el, hogy ezeknek a varázslatoknak az értelmét az a hit adja, miszerint a viharban boszorkány vagy későbbi változat szerint ördög rejtezik, még hozzá meztelenül. A jégesőkor élével kivágott fejszére a boszorkány anyaszült meztelenül esik le a fellegekből az udvarra.²²

A magyarszentpáli asszony mozdulatát másjelleű népszokásainkban is megtaláljuk. Szarvas vidékén példának okáért a lány jól befűt a kemencébe, majd meztelenre vetkőzve lábai közt néz hátra a kemencébe és meglátja jövendőbelijét. Ugyanilyen szertartással látható meg az ördög is.²³ A szarvasvidéki szokásokhoz hasonlóan járnak el a németprónai német nők és a karintiaiak is.²⁴

²¹ Joannis Cinnami, *Historiarum liber V.* 246. — J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Patrologiae Graecae. Tomus CXXXIII.* Paris, 1864. 607—10. „Quin et inventa est infelix muliercula qui para qua sedemus telo transfixa erat. Id ei quomodo acciderit sum memorabo. Haec nundum adhuc capta civitate supra muros stans cinerem excuciebat, et sublatis nullo pudore vestibus faciem avertens lates inspiciendas praebebat romano exercitui, multa intercinens et murmurans, quibus arte quadam daemónica romanos fascinere ac prestigiis irretire arbitrabatur. Sed miles quidam inmisso in illam telo miseram percutit loco, quem eiciendis natura excrementis fecit”. A magyar irodalomban idézve: Trócsányi Zoltán, *Magyar régiségek és furcsaságok* II, 5, továbbá Magyarikossa, i. m. III, 25, az utóbbi helyen kitűnő s alább általam is idézett párhuzamokkal kibővitve. — A hamuval való varázslás szerepel Szent István törvényeiben is [II. 32].

²² Róheim Géza, *Magyar néphit és népszokások.* Bp., 1925. 44—5.

²³ Róheim Géza, *Spiegelzauber.* Wien, 1919. 145.

²⁴ I. h. 145.

Egyebekben a meztelenül végzett bűvölés formáinak se szeri se száma.

Ámde amint ez a két utóbbi adat jelezte, ez a fajta varázslómozdulat nemcsak a magyarságnál van meg, s nem is csupán szomszédai ismerik, hanem az alábbi néhány adatból kitetszően szinte világszerte varázserőt tulajdonítanak neki.

Az izlandi mondák említik, hogy az ottani varázslóasszonyok úgy végezték a bűvölést, hogy lábaikat szétterpesztve előrehajoltak s fejfelé, lábuk közt tekintettek hátra.²⁵ Hasonló igéző eljárások más népeknél szél idézésére, illetőleg irányának megváltoztatására valók. Ezek olvasásakor nem szabad elfelejtenünk egy pillanatra sem, hogy a szélben s viharban rontó erők, boszorkányok munkálkodnak. Ha például a halászt nyílt tengeren vihar éri s a csónakban valók közt akad elsősülött fiú, akkor annak kötelessége meztelen hátsó felét a viharnek mutatni s egyszerűen eláll a fergeteg.²⁶ A huculok is hasonlóképen védekeznek a jégeső ellen²⁷ s ugyanígy bűvölik az esőt a velük soha nem találkozott afrikai kafferek is.²⁸ Az északi sagak-ban ezzel a mozdulattal tompára bűvölhetik az ellenség kardját.²⁹ Hogy a világ másik végéről is idézzek egy adatot: az ausztráliai aranda férfi ellensége táborhelyéhez lopakodik, hátat fordít s úgy hajlik le, hogy ellenségét két szétterpesztett lába közt lássa, s így végzi, mágikus, romlás-hozó szertartását, pontosan ilyen művelettel igyekeznek szelet idézni vagy irányát elfordítani.³⁰ Ismét ugorjunk vissza Európába: PLINIUS említi, hogy a római nők vihar vagy jégeső közeledtekor fölemelik szoknyájukat.³¹

Ezek a tallózásszerű adatok egyelőre két dolgot jeleznek. Először azt, hogy a magyarszentpáli asszony varázslómozdulata, úgy látszik, a földkerekség minden népénél s minden korban használatos volt. Nyilván olyan dolgról van szó, ami embervoltunkkal szinte egyidős. Manapság is szerte a világon ezzel a mozdulattal becsmérelik egymást a veszekedő bárdolatlan asszonyok, nemkülönben a gyermekek. Nyelvükben is erre utal néhány nyers kifejezés „sz..ok rád”, „le vagy sz..va” s hasonlók, finomabb formában lappang a „hátat fordít” kifejezésben s tettben. Másodjára az derül ki a fent jelzett adattömegből, hogy ez a mozdulat egyaránt alkalmas rontó és elhárító, szerencsétlenséget s üdvöt hozó szertartásra. A később elmondandókból kiviláglik, hogy ez a két

²⁵ I. h. 145 és Magyar-Kossa, i. m. III, 25.

^{26–9} Magyar-Kossa, i. m. III, 25.

³⁰ Róheim, Spiegelzauber. 145.

³¹ Magyar-Kossa, i. m. III, 25.

művelet csak látszatra ellentéte egymásnak, valójában ugyanannak a magatartásnak színe s visszája, miként az a mozdulat is, amellyel előidézik, természetes módon, tükörképe egymásnak.

Vizsgáljuk meg, hogy miféle rontástól rettegték a magyarszentpáli kis falusi templomban, miféle bűvös erő elhárítására faragták ki a becstelen-felét mutató asszonyszemélyt?

Említettem már, hogy a nyugati, középkori székesegyházak kapuzatán, párkányain, de bent a templom testében is, elég gyakran találunk kőbefaragva különbnél különb fajtalan jeleneteket. Legtöbbjük szemérmetlenül mutogatja a hívők felé szemérmét. A nyugati kutatók a gonosz szellemek távoltartásának, a szemmel való verés elhárításának gondolatát ismerik fel bennük. Valóban úgy van, hogy értelmüket nem fejthetjük meg pusztán a középkor kettős — kristályos, szellemi és érzéki, testi — magatartásából. Jóval korábbi idők babonás örökségét tapintjuk bennük, akárcsak a kor házassági szokásaiban a más szertartásos érzéki megnyilatkozásában.

A női és férfi nemzőszervek képei úgyszólván az emberi művelődés hajnalától varázserejüknek számítottak. A felénk ívelő korok során nemhogy csökkennének emlékeink, hanem példának okáért az ókori világból szinte megszámlálhatatlan sokaságban találunk múzeumainkban tárgyi s írásos régiségeket.³² Közülük, nem egy szinte a magyarszentpáli asszony mozdulatának mintájaként hat. A trieri múzeum egyik rómaikori kis bronzszobra hajszálnyira példázza mozdulatát, csakhogy férfi képében.³³ Paloták kapuit, házak bejáratát, ételtartó s italos edényeket, mécseseket, szerszámokat, fegyvereket, paizsokat jegyeztek meg e jelvényekkel. Baj és veszedelem elhárítására templomokban állítják fel s körmenetekben hordozzák meg nagy tiszteletadással. A zsenge gyermek nyakába akasztott talizmánként óv a rontástól s csak akkor kerül le nyakából, amikor érett férfinak vagy nőnek avatják ünnepi szertartással.³⁴ A nyakban hordott bullát a keresztény egyház is átveszi s megváltozott értelemben és formában mai napig is hordják az emberek.³⁵ Ugyanilyen szívós életű a fügemutatás szokása. Ma

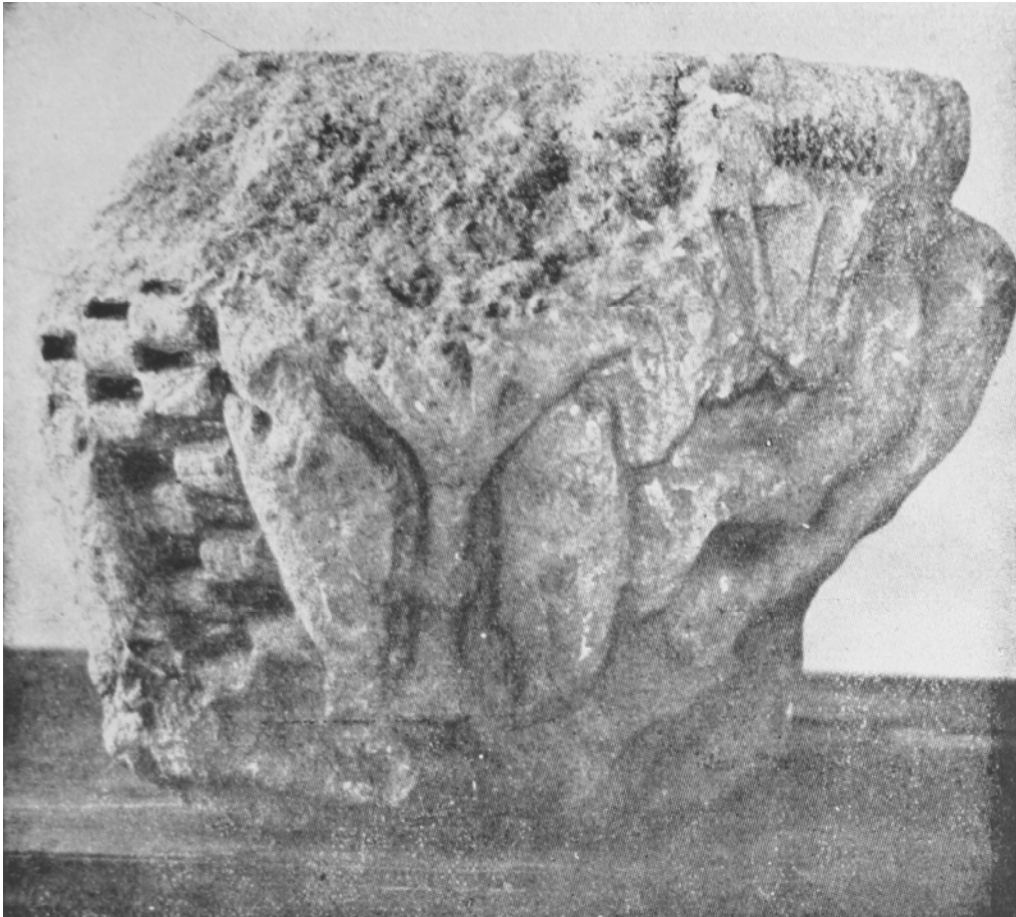
³² A rontás irodalmára vö. Pauly-Wissowa, *Realenc.* VI. 2009. *Fascinum*, — Dahremberg-Saglio, *Dict.* II, 983. *Fascinum*. — Carol-Leclercq, *Dict.* XII, 1937. *Le mauvais oeil*. — Ploss-Bartels, *Das Weib in der Natur und Völkerkunde*. Leipzig, 1905. I, 190 k. — Ploss, *Das Kind im Brauch und Sitte der Völker*. Berlin, 1882, hogy csak az általam legtöbbet használt műveket emeljem ki a babonairodalom szinte megszámlálhatatlan sokaságából.

³³ Pauly-Wissowa, *Realenc.* I, 983 alatt említve.

³⁴ Ploss, *Das Kind*. i. m. 135.

³⁵ Uo. Boronius kardinális kifejezetten írja, hogy a keresztény gyer-

I.



A magyarszentpáli oszlopfő

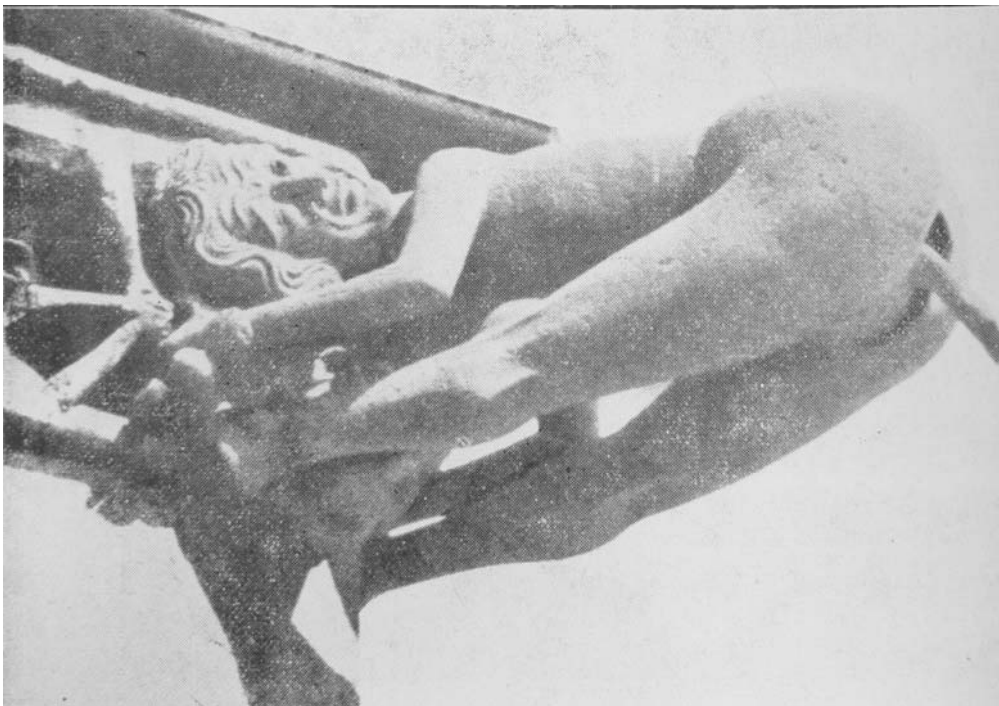


A magyarszentpáli oszlopfő

II.



A magyarszentpáli oszlopfő



Részlet a freibürgi Münster párkányáról

inkább csak tréfás kisemmizést jelent, de egykor a gonosz elűzését szolgálta — az ölelkezés mozdulatának félreérthetetlen utánzásával.³⁶

Általában a nemző szervek varázselhárító szerepe az idők s népek folyamán más és más formákba másolódott át. Helyettük gyakorta állatszörnyek öröködnék trónusok, székesegyházak s paloták kapuzatán. Máshelyen a nyelvét kiöltő Gorgó iszonyú tekintetivé változtak, ismét más környezetben nyakban hordott tükör, vagy homlokon viselt bűvös erejű drágakő s villogó ékszerek védik³⁷ a világ rontó erőitől az egyéni életet vagy a törzsi s népi élet folyamatosságát és termékenységét biztosító szent helyeket, a templomot, és az égi szentségű nagykirály palotáját. Igen gyakran a szem képét festik s faragják ki védekezésékként,³⁸ de talán még

mekek nyakába kereszteléskor akasztott viasz agnus dei a római bullát helyettesíti.

³⁶ Vö. az idézett enciklopedikus munkákon kívül: Angel Garma, Eine obszöne Gebärde der heiligen Teresa. Die psychoanalytische Bewegung II (1930), 339 kk. tanulmányának adatkincsét; belőle világosan kitűnik, a többek közt, hogy a *fico* szó a legtöbb latin nyelvben expressis verbis az ölelkezést jelenti mai napig is, a mozdulat tehát tudatos. — E tekintetben a magyar emlékonyagban a magyarszentpáli pillérfő alább kifejtett varázsmozdulatának késői utódja, a komáromi vár falára, illesztett és az ellenségnek fügét mutató kőszűz. Félévezred távolából s teljesen keresztény mezben ismétli meg a Szűzanya itt azt a mozdulatot, amelyet Kinnamos varázsló asszonya még szemérmetlen formában tett meg: a cél mindkettőnél azonos, az ellenség varázserejét meg kell törni s a vár bevételét megakadályozni (Komárom vármegye monographiája, 504 épen csak megemlíti ezt a rendkívül becses emléket). Úgy látszik, hogy az esküre emelt kéz is ugyanilyen jelentőségű, az antik hagyatékban annyira gyakori bronzkezek jelentésére s rajta lévő védő állat jelképekre vö: Dahremberg-Saglio, Dict. Fascinum címszavát. Megtoldom ezt még azzal, a számunkra különlegesen jelentős adattal, hogy az ószövegségben (I. Móz. 24 : 2—3) a megesketendő kezét annak tompora alá tette, akinek esküvéssel ígért valamit [vö. Kiss János, Tartsd meg, ami nálad van. Nagyenyed, 1946, 92]. Ez az adat különös értékű épen a vázolt megoldás-kísérletem szempontjából.

³⁷ Vö. erre főként Róheim Géza többször idézett munkáját a tükör-varázsról (Spiegelzeuber).

³⁸ Vö. a ³² jegyzetet. — Nem állhatom meg, hogy a szemmel való rontás szokáskincsének tömérdekségéből egy képet ne közöljek (1 kép) Dahremberg-Saglio 2887 rajza után. Ez a márványdombormű ma a Bedford-gyűjteményben van, annakidején valamelyik római ház bejárata fölé lehetett befalazva. Közepére a szemet faragták ki, felette egy frigsapkás ember kuporodik háttal, lepiszkolván a rontó szemet. Egy gladiátor is támadja a romlást hozót s állatsereglet marja, hogy távoltartsa a védelemre szoruló háztól. Ebből s ehhez hasonló ábrázolások ezreiből sarjadtak át a középkorba a templomokat védő állatok és szörnyetegek légiói. A mi szempontunkból elsősorban a háttal kuporgó ember mozdulata és tevékenysége az, amit meg kell jegyeznünk.

elterjedtebb szokás az, hogy a piros színnel háritják el a settenkedő gonosz erőket.³⁹

E roppant gazdagságú hiedelemanyagot összegyűjtötték már s egyre gyarapítják kitűnő kutatók, nem lehet feladat az adatok hézagos ismertetése sem.⁴⁰ Komoly kísérletek történtek, hogy a bennük rejtező világkép alapvonalait meghatározzák, s így a szétágazó adattömegbe rendet teremtsenek. Az alábbiakban az eddigi rendezés-kísérletektől némiképen eltérő szerkezet vázlatát adom úgy, ahogy az az adatok állandó egyeztetése közben kialakult bennem.



1. kép. Római dombormű a Bedford gyűjteményből

A klasszikus ókortól kezdve egyre gyarapodik az írásos emlékek híre arról, hogy mindeme szokások mélyén a szemmel-verés elleni védekezés gondolata rejtezik. A szemmel-verés hiedelmét az egyházatyák még oly ragyogó érvelése sem tudja kiirtani a népből, annál inkább, mert okfejtésük egyrészből kitűnik, hogy maguk sem vonták kétségbe aényt, csak másfajta erők munkájával helyettesítették a népi magyarázatot.⁴¹ A mai néphit is világszerte a szem varázsában látja a legtöbb baj, betegség, bánat és nyomo-

³⁹ A piros színre vonatkozó irodalomból a következőket használtam: Ploss, *Dass Kind*, i. m. 134. — Berusky, *Zur Symbolik der Farben*: Ztschr. f. Ver. f. Volkskunde. Berlin, 1913. — Dahn, *Rot und Tod*: Arch. f. Relwiss. 1906. — Sonny, *Rote Farbe im Totenkult*. Uo. 525—9.

⁴⁰ O. Jahn, *Aberglauben des bösen Blickes*: Ber. d. Sächs. Ges. d. Wiss. 1855. — Seligman, *Der böse Blick*. Berlin, 1910. I—II köt. Sajnos, egyik művet sem tudtam ismét áttanulmányozni, s részben ennek okából annyira tallózás-szerűek az antik babonakincs újkori örökségéről szóló adataim. Nem jutottam hozzá Stemplinger nemrégén megjelent s annak idején átolvasott kis munkájához sem.

⁴¹ Vö. Cabrol—Leclercq, *Dict.* I, 1846 és XII, 1937—8.

rúság okát. A védekezésül használt dolgok, a mágikus gondolkozás oldaláról nézve, többé-kevésbé érthetők is. A tükör visszaveri a tekintetet s azt rontja meg, aki romlást akar vele hozni, a szörnyeteg elriasztja, a jó szem rajza közömbösíti a rontást, a csillogó tárgyak villanása magára vonja a szem sugarát, s így óvja a gondjaira bízott életet és így tovább. Alig vonható kétségbe, hogy e képzetek egybeötvöződnek a hipnotikus jelenségekkel, de úgy látom, hogy más dolgok indították el kialakulásukat. Van ugyanis e szokás-rengetegben egy csoport, még hozzá — úgy látszik a terület magvában, amelyet ez az ésszerű gondolatkapcsolás nem képes térképezni és értelmezni. Az ágyék mutogatása és a piros színnel való védekezés sehogyan sem illeszkedik e babonaanyag térszínrajzába.

Szerintem épen e két jelenségcsoport az, amelyből a többi sarjadt s értelmezésük a többi jelenségeknek is mélyebb — élettani és társadalmi — megértéshez nyit utat. E szokásanyag figyelése közben úgy tűnt, hogy valójában egy határozott, kevés tényezőből ötvöződő alapmagatartás változat-erdejében bolyongunk és szinte szószerint véve a példabeszédet: a sok fától nem látjuk az erdőt.

A dolgok csiráját azokban az avatási szertartásokban vélem felismerni, amelyeknek szokásanyagát legutóbb GORDON PIERRE az újabb kókor társadalmi átrétegződéseiiig tudta visszavezetni.⁴² A halavány nyomokat követve, úgy vélem, hogy e szokások a régebbi kókor örökségéből alakulnak s talán még továbbra is visszavezethetők: állati létünk ősemlékezéseit rejtik magukban. GORDON a mítoszok elemezéséből egy hatalmas társadalmi alakulást követő hitbéli változás körvonalait vázolja fel. Ez az újabb kókorban következett be, amikor az északi orosz pusztaságok apai rendű vadász és pásztornépei rátelepedtek a déli, anyajogú földműves népekre. E két világ ötvöződése legtisztábban a fiúk s lányok szüzességének áldozatában, egyszóval az avatási szertartásokban mutatkozik. Ezzel lép a társadalom mágikus közösségébe a felserdült ember. A szertartás lényege a szeretkezésben való újjászületés. Az idegenből jött hóstól fogamzik újra és újra a törzs emberanyaga, benne születik újjá nemzedékről nemzedékre az ő. Az avatás előtti párosodás épen ezért a legnagyobb bűnnek számított, romlást és pusztulást hozott nemcsak elkövetőjére, hanem az egész nemzetségre. Az avatási szertartások ismeretében érthető meg a vér jelentősége is, a

⁴² Pierre Gordon, *L'initiation sexuelle et l'évolution religieuse*. Paris, 1946. — Az alább felvázolt felismeréseket e könyv behajtó ismertetése kapcsán (Társadalomtudomány, Kvár, 1947 sajtó alatt) még részletesebben kifejtem.

lányok felavatása ugyanis első tisztulásuk idejét követően történt. Az avatási — házassági — és a halotti szokások egyezése bőséges magyarázatot ad az őskor s a későbbi idők piros festékekkel behintett és megitatott halottaira. A földkerekség babonakincsének az a rétege amelyben a különböző praktikákat csak szűz fiatalság (rendszerint lányok) végezhetik, ugyanezekről az ősidőkről emlékezik. A nemző szerveknek olyan mindenható jelentősége, mint amit fentebb néhány példában láttunk, csakis olyan társadalmakban keletkezhetett, amelynek világképe a velük kapcsolatos varázslat jegyében állott. Ezek időelőtti megrontása nemcsak a személyt vagy nemzetségét sértette, hanem magát az életelvet bomlasztotta szét, s így végpusztulással fenyegette az egész társadalmi közösség életlehetőségét is. Ha a hiedelemanyagot — a mait is számítva — rendezzük, kiderül, hogy javarészt a születéstől az érettségig — házasságig — védik az életet. A védekezés módja itt is ugyanaz, mint amit a néphit és az ősi eszmélés egyéb területén is tapasztalunk: a védekezőt azonosítják a támadóval, megjátsszák azt, hogy már meg van rontva (vö. pl. az óvónevek mélyén lappangó magatartást).⁴³ Jelen esetben ez a felnőtt, az avatáson már keresztülesett, a házaset élő paizsának felmutatásával, egyszóval a nemző szervek mutogatásával, vagy képeinek védelmül használatával történik. A fiúkat az asszony nép, a leányokat a férfiember

⁴³ Vö. pl. Pais Dezső, Régi személyneveink jelentéstana: MNy. XVII és XVIII. kötetben továbbá tölem HMN. 240 kk. — A paizs szót nem csupán jelképesen használom, mert a rontás jelentéstáguláskor a női nemzőszerv képe tényleg rákerült a paizsra még hozzá, úgy látszik, világszerte. Két egymástól távoleső adat: Magyar-Kossa figyelmeztet arra, hogy a görögök egyik négyszögletes paizsának *gerrhon* volt a neve s ugyanezzel a szóval illették a női nemzőszervet is. Az utalásnak utánanéztem s az elnevezés mögött, eredetében ismeretlen, a román nyelvben is továbbcsarjadó érdekes szóbokor rejlik s főként a sicíliai Magna Graecia görögsege használta [Vö. H. van Herwerden, *Lexicon Graecum suppletorium et dialecticum*. 1910. 310. — A. Ernout—A. Meillet, *Dict. Étym. de la langue latine*. Paris, 1932. 404 s végül E. Diez, *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen*. Bonn, 1878. Az utóbbiból az derült ki hogy a magyar paizsnak megfelelő, 'vagina' értelmű szók a román nyelvekbe szinte kivétel nélkül vagy 'vagina', vagy 'phallos' értelemben (ez utóbbi értelme az ókorban is megvolt) származott át: Schoss, in der *Wappenkunst Dreiech, eingesetztes keilförmiges Stück in einem Kleide um es bauchig zu machen stb.*]. A földkerekség mások pontjáról Új-Guineából hasonló értesülést hozott Biró Lajos (Ujguineai utazásainak leíró jegyzéke 34. 182. sz), a paizsra ráfestik a női nemző szervet. A görög és a pápua világ közötti nagy távoleségben a közvetett és közvetlen adatok százai teremtenek folytonosságot. Természetes dolog, hogy ez a folytonosság nem egymásra való hatásként értelmezendő — bár épen a mítosz területén a kölcsönzés gondolata is felmerült, — hanem azonos ősképek nyernek azonos fogalmazást minkét helyen, ugyanúgy, mint a földkerekség más tájain is.

ronthatta meg épen azzal, hogy a mágikus társadalmi rendbe való felvételük előtt, a közösség ellenőrzésétől mentesen fosztotta meg ártatlanságuktól. A rontás tehát eredetileg az idő előtti szeretkezés okozta az ellentétes nem nemző szerveivel. Ennek megfelelően a védekezés, az elhárítás épen ezek képével, az első vér piros színével történt. Ezzel csalták meg a rontó erőt, jelezvén, hogy nincsen keresnivalója gonosz szándékával, mert már megelőzték. Ésszerűen merül itt fel egy szélesebb rendező elv gondolata, ám a nyersanyag e szempontból annyira nincsen átvizsgálva, hogy megemlítésén kívül munkánk további során egyelőre nem érvényesíthetjük. Sejthető, hogy a női jelkép az apai, a férfi pedig az anyai társadalmakban alakult ki s a kettő egymástváltó szerepe épen e két nagy társadalmi létforma újabb kőkori egymásra-rétegződésekor keletkezett.

A rontás képzetének ilyenfajta eredeztetése, ősrétegének eként való meghatározása csak akkor bizonyulna használható feltevésnek további munkánkban, ha a többi elhárító jelképek családfáját is sikerülne visszavezetni a nemzőszervekre. Ennél a pontnál eléggé biztos támaszunk van a mélylélektani iskolák jelképelemzéséhez gyűjtött anyagban, függetlenül attól, hogy értelmezés-kísérleteik megállanak-e a jövőben. A jelképanyag rétegződése ugyanis az, hogy a szeméremérzés a társadalmi szerkezet szövevényesebbé válásával mindinkább rejti, takarja és tagadja a nemiséget. A teljes életet megvalósító emberi lélek úgy találja meg érvényesülését e parancsokkal szemben, hogy a test fedetlenül maradt részeiben megteremti a leleplezett részek jelképeit.⁴⁴ Ebben az átváltásban a szem kapja a legnagyobb szerepet; legalább annyira a nemiség tükre, mint a léleké. A szem és a csillámló, fénybeborult felületek (tükör, köröm, stb.) azonosítása az emberi lélek további jelképpalkotó munkájára vet fényt.⁴⁵ Ezek során a rontás eredeti fogalma jelentéstágulással olyan jelenségekre is áttért, amelyek már alig érintkeznek igazi mondanivalójával. Az egyszer már megteremtett

⁴⁴ Főként Freudnak jóformán minden írásában [Gesammelte Schriften] s az iskolájában dolgozó lélekbuvárok munkáiban (vö. elsősorban az Imago folyóiratot), az ősképek és a közösségi tudatalatti felfedezője C. G. Jung [Wandlungen und Symbole der Libido. 1911 és Psychologische Typen. 1937] vö. még az ⁵¹ jegyzetet. Elméleteik több mélyreható bírálatban részesültek Lévy—Brühl tanaival együtt, vö. újabban Allier R., Kultura és varázslat. Bp., é. n.; ám a bírálatok legtöbbje csak a jelképpátmosódás értelmezését támadja, de a tényt magát elismeri, csupán más magyarázatot keres az alakító erőkre. Magam is, fent közölt munka-hipotézisemmel, inkább az utóbbiak felé hajlok.

⁴⁵ Róheim a Spiegelzauber több fejezetében tárgyalja a jelképváltozást. Lélektani indokolását erős kritikával értékelem csupán, de ez nem változtat a tárgyi anyagban tett felismerései lényegén.

bűvölés-szerkezet átsugárzott, s új formákat teremtett más területeken is. A folyamat megejtő megjátszása sarjad át az ú. n. analógias varázslatok számolhatatlan formájába. Ezek néhányát bevezetésként a viaszbabukkal való rontás hitében ismertük meg. Itt ötvöződik abba, az ugyancsak őseemberi magatartásba, hogy ami hozzám tartozik (haj, köröm, lábnyom, árnyék, képmás s így tovább) az énem teljes értékű képviselője, tehát amit azzal tesznek, az történik velem is.

A fenti magyarázat-kísérlet summája szerint a rontás eredetileg csak bizonyos körülmények között volt romláshozó, ugyanaz a művelet más helyzetben (pl. az avatási szertartáson) épenséggel az életet szolgálta. Értelmet nyert volna tehát a varázsmozdulatoknak és formuláknak az a kétértelműsége, amely egyik legfogasabb kérdésnek látszott. Feltevésünkben még egy lényeges kérdés maradt homályban: a háttal való fordulás, a hátulról való magamegmutatás ténye. Pedig a magyarszentpáli pillérfő néemberénél éppen ezt a jellegzetes mozdulatot láthatjuk. Ha továbbra is az őseemberi magatartást vizsgáljuk, akkor ez a kérdés szinte magától kap választ. Az emberiség őskorára emlékező beszédnyelv arra tanít, hogy emberösök környezetét s az egész mindenségét a maga testére vonatkoztatva érezte.⁴⁶ A hát oldala, az ami mögöttem van, amit nem látok szinte mindenütt a halál, a nemlét birodalmát jelenti. Nem csupán a nyelv, hanem az ősidők mítoszainak javarésze is az egy testben egyesülő lét és nemlét képzetét eleveníti meg. Még a kristályosnak hitt görög mitológia főistenei is kételtűek, egymást kizáró ellentétek ötvözeteként igazgatják a világot.⁴⁷ Számptalan fejletlen s fejlett világkép közvetíti felénk ezt az ősi élményt, nem beszélve régi népi meséinkről. A Frau Holle-jellegű mesékben az ósanya előlről tündéri jelenség, maga a viruló élet, hátulról riasztó férgek rágják s a halál settenkedik benne.⁴⁸ Mai eszünk szerint e képzet kialakulásához a hátul távozó ürülék szennye és bűze is hozzájárult. Ám a kisgyermeken tett megfigyelések, kik korunkba szakadt apró őseberként kezdik életüket, ez a feltevés nem okvetlenül szükséges. Azonkívül RÓHEIM GÉZA szóbeli felvilágosítása alapján tudom, hogy az általa megfigyelt ausztráliai aranda tör-

⁴⁶ Vö. pl. Gombócz Zoltán, A magyar történeti nyelvtan vázlat, IV. Jelentéstan. Bp. 1926 és HMN. 442 kk.

⁴⁷ Vö. Kerényi Károly, Die antike Religion. Leipzig, 1940, továbbá a Junggal együtt írott »Dass göttliche Kind és Das göttliche Mädchen« című újabb munkáiban [Albae Vigiliae sorozat VI—IX kötet. Pantheon kiadás].

⁴⁸ Vö. W. Laiblin, Das Urbild der Mutter: Zentralblatt für Psychotherapie IX (1936) 66, 129.

zseknél az ürüléknek semmi undorító voltát nem tapasztalta, nyugodtan üldögélnek, vagy alszanak közvetlenül végzett dolguk közepében. A kisgyermeknél azt tapasztaljuk, hogy amit nem lát, amitől elfordul, az számára nincs. Egy bujócskajáttékkor kislányom egyszerűen behunyta a szemét, vagy hátat fordított a hunyónak, abban a szent hitben híva megkeresésére, hogy mivel ő nem látja, őt sem láthatja. Másoknál is számtalan hasonló megfigyelést találunk.⁴⁹ A „hátat fordít” lappangó jelentésében mai napig is őriz valamit a „számára meghalt” értelméből.

A másvilágra irányuló varázslatok legtöbbször, akár védekezők, akár idézők, épen ez a fordítottság jellemzi. A rontás képzelete — egyre szellemibbé válva — átmosódott ugyanis a másvilági erők birodalmába, a hát mögötti világ félelmetes tájaira. Legutóbb sikerült kimutatnom tárgyi bizonyítékok értelmezésével, hogy honfoglaló magyar népünk másvilága is az evilági lét fordítottja volt, mintegy visszája az élő élet szövetének.⁵⁰ A magyarszentpáli kőfaragó s a templombajáró nép őseinek hite nemcsak, hogy a XIII. században élt eleven emlékezetben, hanem halaványan még máig is sugárzik. Nem kétséges, hogy a pillérfő képét minden hívő pontosan értette.

Mindezek a vizsgálatok azonban látszólag csak az emberiség őskorára érvényesek, hiszen később olyan bonyolult áttétel-hálózattá szövődtek, amelyben a tájékozódás szinte lehetetlen s az egymástváltó jelképek alatt felismerhetetlenül lappanganak az eredendő erők. Vajjon alkalmasak-e megfigyeléseink egy Krisztus születése után tizenhárom évszázaddal feltűnő varázslat értelmezésére? Érzésem szerint az emberi eszmélés alakulásának menete olyan akárcsak a természet rendje. A származástán gyönyörű munkával fejt ki a létformák egymásból való kibontakozását, az egysejtű élettől a különböző ágak irányában, többek közt az emberig. Ám ez nem annyit jelent, hogy minden egysejtű megindul a fejlődés ágasbogas útjain, hanem csak azok amelyeknek életlehetőségei megváltoztak. Az embernél is valamiképpen így van: a változatlan testi létehez leginkább tapadó lelki mozzanatok ma is ugyanúgy élőködnék bennünk, mint talán emberréválásunk hajnalán. Ezért szerkezetükben. A mélylélektani iskolák egyik alapvető felismerése épen az, hogy az életbe, való beállásunk alapvető jellemvonásai lényegükben nem változtak meg, csak a mindenkori műveltség és

⁴⁹ Vö. Piaget alapvető munkáit s főként Zeininger K. összefoglaló jelentését az eddigi eredményekről teljes irodalommal [Magische Geisteshaltung im Kindersalter und ihre Bedeutung für die religiöse Entwicklung. Leipzig 1929].

⁵⁰ HMN. V. fejezet.

társadalmi eszmélés szintjén és köntösében érvényesülnek. Ezek az „ösképek” szívósabbak minden változásnál,⁵¹ szinte olyan szervi részei embervoltunknak, akárcsak testünk fogható s mérhető anyaga. Amikor megbomlik felettük az ellenőrzés, tehát a nagy társadalmi és egyéni földrengések idején, amikor „az emberből előbujik az állat”, közvetlen és nyers formájukban jelentkeznek. A rájuk rétegződő új világ végül ismét jelképeinek világába számúzi őket. lehetséges, hogy mai babonák nyomait követve utunk belevesz az őskorba, anélkül, hogy közben jelentős változásokat vennék észre. Ilyen földindulás keletkezett a javaközépkor friss keresztény népeinek lelkében is; nálunk tetézve teljes életformaváltással. A régi világ hitét lenyomván, az újat még nem emésztvén, a kettő közötti résen elszabadult a pokol — lelkünk mélytengeri élete kavardott a felszínre. Tartalma beletorkolott az új rendbe s a jámbor egyházatyák rémülten érzik, hogy nem tudnak úrrá lenni felette. A templomokon soha nem látott sokaságban örködnék a kifaragott szörnyetegek, a kőlombok bozótjában vigyorgó alvilági lények kapaszkodnak meg, hogy tükröt tartsanak önmaguk eleven képviselőinek, hogy elűzzék a rontás ezernyi formáját. A legnagyobb veszély a templom testébe zárt szent ostyát, az oltáriszentséget fenyegeti, a köréje gyülekező alvilági had, a Megváltó testét és véréát akarja megsemmisíteni.

A templom ugyanis nem csupán az Isten tiszteletének helye, nem csupán megszentelt épület, hanem sokkal több annál. A földkerekségnek jóformán minden népénél — talán csak a tiszta ész népe, a görög kivétel — bármilyen egyszerű formája is legyen, a templom a világmindenség kisebbitett mása. Szerkezete, elosztása a benne végbemenő szertartás azokat az erőket eleveníti meg, amelyek építik hite szerint a világot fenntartják és igazgatják.⁵² A templomépítés minden ízében, alaprajzában, tájolásában, díszítésében szellemi világképet teremt. Benne mindaz, ami a valóságban kusza zűzavar, világos rendbe tömörül, aki belép ide s benne él gondolatkörében, egyszerre egy rendszer megvalósulásaként érzékeli sajátmagát és a világot. Az egész megélt valóság a termékenység és meddőség, rontás és védekezés, világosság és sötét-

⁵¹ C. G. Jung, Über den Archetypus: Zentralblatt für Psychotherapie IX (1936) 259 kk. — Vö. Uo. 335 kk. — Schultz—Henke dolgozatát [Über die Archetypen].

⁵² A szent terekre vonatkozó irodalomról jó áttekintést ad Vámos Ferenc, Kozmosz a magyar népmesében I. Bpest, 1943 könyve. Vö. még E. Mâle, L'art religieux de la fin du moyen-âge en France. Paris, 1908. 316 és Bogyai Tamás, A jáki apátsági templom és a Szt. Jakab kápolna. Szombathely, 1943.

ség, jó és rossz, angyalok és ördögök küzdelmére szűkül. Az ellentét-pár sötétebbik része minden erőfeszítésével igyekszik felborítani, áthatni lényével a világosság teremtette rendet, amely egyúttal az ő pusztulását jelenti. Minden igyekezetével be akar hatolni a templomba, hatalmába akarja keríteni a templom lelkét; a kereszténység esetében az oltári szentséget. A középkori egyház alkalmat adott a sátán birodalmának ábrázolására. A tudat alá szorított én, amely óriási feszítőerővel igyekszik mindig megvalósulni itt alkalomra lelt, hogy nyíltan felszínre törjön. Alkalom volt számára a sátán birodalmának képe, amelyet szinte szószerint róla mintáztak, a bujaság, irigység, hatalmi törtetés s a különféle borzalmak világa mintha pontos fényképe lenne a bennünk kavargó alvilágnak. Ábrázolásában szinte nem titkolt gyönyörrel éli ki magát a kalodába zárt középkori lélek s tobzódása bizonyára nem kis mértékben járult hozzá az alkotó művészek és a jámbor szemlélők tudatvilágának egyensúlyához. Ám egyúttal alkalmat adott az ösképek s a pogány babonák újjáéledésének, hiszen csupán a sátán köntösébe kellett öltözniök s már szabadságban jelenhettek meg a szentek szentjében is. Ezzel szemben természetes módon növekedett az etikai és aggodalma és féltése, hogy gáttalan erői előntik a templomot s megsemmisítik a Megváltó keresztthalálának őt is megváltó jelképét, az oltári szentséget.

Az oltári szentség helye a XIII. század előtti időkben az oltár felett volt, de épen a magyarszentpáli templom építése táján jött divatba, hogy a szentély északi falába szentségtartó fülkét építettek, vagy díszes szekrényben tartották ezen a falon.⁵³ Ezzel érthetjük meg igazában, hogy miért került a szentélyt záró diadalív baloldali pillérére, az északi fal elé a magyarszentpáli varázslóaszszony képe. Szinte eltakarta a hívők elől a védeni való szentséget.

A templomba ugyanis nemcsak hívők jártak, hanem odasereglettek, mint láttuk a bűvölők, szajhák, boszorkányok is, akik szép lány képében igyekeztek ártani a pusztulásukat jelentő új hitnek. Még manapság is tartja népünk, hogy ezeket fel lehet ismerni ha valaki a szentestén lucaszékére állva figyeli a templomból kimenőket. A boszorkány arról ismerszik meg, hogy feje hátra van csavarodva.⁵⁴ Figyeljük meg e hit két — ma már értelmét veszített —

⁵³ Reimers, Handbuch für die Denkmalpflege. Hannover. 1911. 328.

⁵⁴ A lucaszékéről Róheim Géza értekezett bőséges párhuzamokkal [Népr.-Ért. 1915. 1—35, 1916. 11—52]. — Az oltáriszentséget védő intézkedéseknek gondolom az alább említett két egyházi szokást is, bár nem volt módomban liturgikus indoklásukat megismerni: Az örökmécset, az örökké égő fény, távoltartja a sötétség erőit. Az újszülött gyermek mellett még manapság is sokhelyen állandóan ég a láng, hogy elűzze a ron-

mozzanatát: a kifelé menést és a hátracsavart fejet. A kifelé menők háttal vannak az oltári szentségnek s a boszorkány háttal állva tekint vissza, hogy rontását véghez vigye. Tárgyi megfigyelésekből arra következtettem, hogy a magyarszentpáli varázslóasszony feje is hátranézhetett. Úgy gondolom, hogy a fentiek után aligha kétséges, hogy a lucaszékéről látható boszorkányok egykor ugyanolyan mozdulattal igyekeztek megrontani az oltáriszentséget, mint Kinnamos magyar varázslóasszonya az ellenség varázserejét, mint a viharbűvölő asszony, vagy mint a magyarszentpáli pillérfő némbere. Teljes tehát a mozdulat tükörkép volta s nyilván teljes volt a hit abban is, hogy a kifaragott hasonmás a pokol minden hatalmával szemben megvédi a templom szivét, az oltáriszentséget.⁵⁵ Hogy végül semmi félreértés ne eshessék, az oltáriszentség jelképét is kifaragták mögéje, ilyenképen az egész rontási műveletet szinte megelevenítették. Hogy a boszorkány eredetileg nem szemével, nem visszaforduló tekintetével emésztette el ellenfelét, arról IPOLYI ARNOLD egyik adata tanúskodik. Eszerint a boszorkányokat az ördöggel kötött kötésük megisméltéseként szeméremtes-tükön bélyegezték meg.⁵⁵

Úgy vélem, hogy a babona-anyag rendjére vonatkozó kísérletem találó voltától függetlenül is, a fentiek eléggé felelnek arra a kérdésre, hogy miként s miért került a középkori kis falusi templomunkba ez a számunkra visszataszító és érthetetlen faragvány. Kétségtelennek látszik, hogy benne igen ősi, rontás elleni, szertartás emléke maradt ránk épen abból az időből, amikor régi hitvilágunk mindennapja mérkőzött az új világkép erőivel. Ilyenképen bepillanthattunk az adat keskeny résén a kereszténnyé váló magyarság magatartásának erjedésébe, a két egymást őrlő világ harcának lefolyásába is. E társadalmi indítékú átváltozáskor törvényszerűen olyan erők törtek felszínre, amelyek együteműek és egygyökerűek az egész emberiségnél. Ez utóbbi tény egyúttal komoly figyelmeztetés azok számára, akik „a magyar lélek formáit” úgy akarják megragadni, hogy kiszakítják népünk eszmélésének alakulását, környezetéből, elfeledkeznek Ember voltáról s önmagába szigetelve, szeretnék teljes különvalóságát bizonyítani.

tást [Ploss, Das Kind. i. m. 121]. Ismerve azokat a nézési tilalmakat, amelyekkel a földkerekség minden táján óvják a szent fejedelmet a szemmel való veréstől (s egyúttal az alattvalót királya tekintetének megsemmisítő erejétől), úgy gondolom, hogy az a szokás, hogy az Úr testének felmutatása előtt csengetnek (ez egymagában is rontástűző cselekedet), hogy a nép tekintetét földresütve térden imádjon, ugyancsak a szemmel veréstől óvja az oltáriszentséget.

⁵⁵ Magyar Mythologia, Bp., 1929. II—176.